

Надежда Јовановић

ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ БРАЦАНА БРАЦАНОВИЋА

Ових дана југословенска јавност прати са пажњом и интересовањем све што се појављује у штампи или се чује са трибина научних скупова о педесетогодишњем путу Савеза комуниста Југославије. Нас историчаре то интересовање подстиче да дамо свој суд и оцене, анализу успеха, достигнућа и слабости у његовом развоју. Обраћајући се историји Комунистичке партије Југославије између два светска рата, историчари се сукобљавају са низом објективних тешкоћа, које не дозвољавају да се дође до прворазредних извора, што отежава истраживачки рад. Због тога смо често принуђени да своја истраживања заснивамо на не сасвим поузданим изворима, као што су сећање, искази комуниста у полицији итд. Осим објективних тешкоћа постоје и слабости и недостаци субјективне природе, који су резултат жеље да се расветле бар поједини моменти из историје КПЈ и активности њених чланова. Врло често се задовољавамо сећањима, чију тачност, услед одсуства архивске грађе, тешко можемо проверити, а понекад доста површно прилазимо проблему, па и поводимо се за већ постојећим написима.

С оваквим нетачностима сусрећемо се не само у новинским написима него и у историјским истраживањима. Моје излагање ће се односити на неколико момената из живота и револуционарне делатности једног од истакнутих југословенских комуниста и руководиоца — Брацана Брацановића. У вези са неким подацима о Брацану Брацановићу у низу новинских и других написа уочила сам неке нетачности или различитост у навођењу једних те истих чињеница (навода). То ме подстакло да проверим на које се од тих навода истраживач може ослонити.

Може се поставити питање да ли је толико важно утврдити дан или годину рођења или смрти једне историјске личности. Мора ли то изазивати научну полемику и расправе? Вероватно има људи за које би овакво постављање питања било чак смешно или неважно. Чини ми се да у датом случају, када је реч о таквој личности као што је Брацан Брацановић, један од водећих чланова руководства КПЈ крајем прве деценије њеног постојања, морамо утврдити тачност неких важних чињеница из његове биографије и делатности. Неки битни подаци о животном путу ис-

такнутог југословенског револуционара већ су познати из написа др Ника Мартиновића, Мирка Вујачића, Душана Богавца, Јагоша Јовановића, Батрића Јовановића.¹ Већина тих написа појавила се у вези са годишњицом смрти Брацановића. У сваком од њих налазимо понешто ново и интересантно, што обогаћује наше познавање његове биографије. Али у тим чланцима уочила сам низ различитих података о истим чињеницама и неке нетачности, па бих хтела да наведем податке који омогућују прецизирање постојећих чињеница на основу накнадно пронађене архивске грађе. Истовремено, навешћу и неколико непознатих података из биографије Брацана Брацановића.

Пре свега, падају у очи различити подаци о години рођења Брацановића. Тако Душан Богавац наводи 1890, а осим тога као могућне и 1892. и 1894.² Мирко Вујачић и Јагош Јовановић наводе 1892. годину, а Јовановић и датум 2. април.³ У белешци о Брацановићу, датој у другој књизи „Енциклопедије Југославије“ (издање Загребачког лексикографског завода из 1956. године), на страници 171, наводи се 1894. година, са чим се слаже и др Нико Мартиновић у свом чланку.⁴ Већ та различитост у навођењу године рођења Брацана Брацановића подстакла ме је да потражим неке подтаке на основу којих бих могла проверити који је од ових навода тачан.

Један документ у Архиву за историју радничког покрета у Београду омогућио ми је да установим тачан датум и годину рођења Брацановића. У Архиву се налази фотокопија личне карте број 212 сарадника Комунистичког универзитета националних мањина Запада у Москви, потписана лично од стране Брацановића 18. августа 1925. године. На питање о времену и месту рођења, Брацановић је одговорио: 2. април 1893. године, село Стијена подгоричког округа.⁵

Мислим да не би требало сумњати у податак који је дао сам Брацановић, и можемо сада сматрати да се он родио 2. априла 1893. године.

Друго питање на које бих желела да обратим пажњу односи се на до данас најмање познати период из живота и рада Брацановића. То је осветљавање такозваног „совјетског периода“ у

¹ М. Н. (Мартиновић Нико), „Брацан Брацановић“. („Побједа“, 21. VII 1957); Мирко Вујачић, „Брацан Брацановић. Тридесет година од смрти“. („Комунист“, 1. IX 1959); Душан Богавац, „Брацан Брацановић инструктор ЦК КПЈ“ („Политика“, 30. IX 1959); Јагош Јовановић, „Брацан Брацановић, истакнути борац нашег револуционарног покрета“ („Борба“, 20—25. IV 1964); Јагош Јовановић, „Брацан Брацановић“ („Побједа“, 30. III 1959).

² „Политика“, 30 IX 1959.

³ „Комунист“, 1. IX 1959. Иста година, а датум 9. април наводи се у монографији Љубише Ристовића и Саве Кржавца — Робија, књ. 1, Београд 1968, стр. 439.

⁴ „Побједа“, 2. VII 1957.

⁵ Архив за раднички покрет, Београд, фонд Југословенски грађани у СССР-у, бр. 13. (У даљем тексту: АИРП).

његовој револуционарној делатности. Пошто не располажемо материјалима из Архиве Комунистичке интернационале, нисмо у могућности да се упознамо с активношћу Брацановића у Балканском секретаријату Коминтерне, као ни на положају шефа југословенског сектора Комунистичког универзитета националних мањина Запада. Овде бих пре свега обратила пажњу на то да Брацановић није био директор или ректор тог универзитета, како указују у својим чланцима Н. Мартиновић, Д. Богавац, М. Вујачић, Саво Брковић (аутор белешке у „Енциклопедији Југославије“) и Ј. Јовановић. У време када је Брацановић био шеф (на руском — заведујушњи) југословенског сектора од августа 1925. године, директор КУНМЗ-а била је један од познатих руских большевика — Фрумкина.⁶ Осим тога што је био шеф сектора, Брацановић је на том универзитету предавао историју руске партије и руски језик.⁷

Брацановић као руководилац југословенских комуниста емиграната био је и један од чланова иницијативне групе за подупирање штампе КПЈ, створене 1926. године у Москви. О томе сведочи његово писмо „Југословенима у СССР“, које је у децембру 1926. године послао југословенским политичким емигрантима и радницима у Совјетском Савезу у вези са припремом издања теоретског органа Комунистичке партије Југославије часописа „Класна борба“. Покретање тог часописа било је од великог значаја, јер је после хапшења Моше Пијаде у фебруару 1925. године престао да излази илегални теоретски часопис Партије „Комунист“. Комунистичка партија Југославије и њени кадрови скоро две године нису имали свој теоретски орган, па се питање његовог покретања постављало више пута током ових година, како на низу састанака Политичког бироа ЦК КПЈ тако и на Трећем конгресу Партије.⁸ И тек у децембру 1926. године изашао је из штампе први број „Класне борбе“.

У раније наведеном писму Брацан Брацановић се у име иницијативне групе за подупирање штампе обраћао Југословенима у СССР-у за материјалну подршку часопису. „Наша је дужност“, писао је он, „да у том погледу нашим друговима у Југославији помогнемо. Изражење а нарочито редовно изражење партијске ревије, зависи великим делом од наше помоћи, од наше свести и пожртвованости. Ми од овуда не можемо КПЈ чиме другим помоћи осим новчано, и зато треба да учинимо све што можемо, да та помоћ буде што већа.“⁹

⁶ На личној карти Брацановића стоји резолуција: „Примљене 20. августа“. (АИРП, фонд Југословени у СССР-у, бр. 13).

⁷ АИРП, фонд Државни суд за заштиту државе (у даљем тексту: ДСЗД), Предмет Антић-Дојчбуер, бр. 2241/П део, 1929. Записник саслушања Антић Младена од 30. маја 1930. у Љубљани.

⁸ Види: Н. Јовановић, „Ко је М. Моравац? Прилог биографији Филипа Филиповића“, Прилози социјализма, Београд, 1966, бр. 3.

⁹ АИРП, фонд Коминтерне, бр. 1926/141.

У московском периоду делатности Брацана Брацановића још један догађај био је важан. Наиме, он је учествовао на априлском саветовању југословенских комуниста у Коминтерни 1928. године, на коме је било прихваћено познато „отворено писмо“ Коминтерне члановима КПЈ, које је одиграло позитивну улогу у борби антифракцијских снага Партије против фракционаштва.¹⁰ После тог саветовања део југословенских комуниста послат је из Совјетског Савеза у земљу ради спровођења у живот „Отвореног писма“ и припреме Четвртог конгреса КПЈ,¹¹ По неким подацима, Брацановић је био међу тим комунистима.¹² По другим, он се тек почетком 1929. године, вероватно у фебруару, по одлуци Коминтерне у својству инструктора ЦК КПЈ и секретара Покрајинског секретаријата КПЈ за Србију вратио у Југославију.¹³ У тешким условима потпуне илегалности после шестојануарског државног удара и успостављања монархо-диктатуре краља Александра, Брацан Брацановић је радио на успостављању прекинутих веза, организовању партијских састанака, оживљавању рада партијских ћелија. Тада је он деловао под псеудонимима Бранко Милетић, „Дебели“, Гашпар Модричек, Фрања . . . О делатности Брацановића у Београду и Србији сведоче не само сећања комуниста са којима је он био у сарадњи (Л. Нешић) него и искази ухапшених чланова београдске организације Антона Фестинија, Фадила Маглајића, Ивана Милутиновића, Милована Бетковића и других.¹⁴ Дуго времена полиција није могла да ухвати секретара Покрајинске организације КПЈ, али је за време августовске провале 1929. године, када је ухапшено више од 40 београдских комуниста а сама организација била ликвидирана, у руке полиције пао и Брацан Брацановић. Прво саслушање је било 25. августа, последње 25. септембра. Месец дана су целати београдске полиције, који су добро знали са ким имају посла, покушавали да од Брацановића извучу све што зна о раду партијске организације, њеним везама и архиви, подврга-

¹⁰ Види: Н. Јовановић, „Борба за спровођење ‚Отвореног писма‘ Коминтерне у Србији“, Революционарни раднички покрет у Загребу између два светска рата, Загреб 1968, стр. 82—83.

¹¹ Исто, стр. 90.

¹² АИРП, фонд ДСЗД, Предмет Леви Саламон, бр. 2241/III део, 1929.

¹³ Време доласка Брацановића у земљу нисмо у стању установити. Већина аутора чланака о њему (Д. Богавац, М. Вујачић, Ј. Јовановић) наводе 1928. годину. Московска „Правда“ од 9. X 1929. саопштава да је у фебруару 1929. био послан у Југославију. По исказима комуниста на саслушањима у полицији види се да је он крајем фебруара 1929. био у Београду. Већ 15. марта те године на састанку у стану Владимира Нешића, секретара Црвене помоћи, Брацановић је наименовао чланове Месног комитета. (АИРП, фонд, ДСЗД, Предмет Ненад Матић, бр. 885/1929).

¹⁴ АИРП, фонд ДСЗД Пр. Клеменчић Антун, бр. 1968/1929. Види саслушање наведених комуниста.

вајући га страшним мучењима.¹⁵ Ми немамо записнике тих саслушања, али сама чињеница да за месец дана полиција није ништа успела да сазна од Брацановића даје нам право да закључимо да није никога и ништа издао и да се херојски држао.

До данас постоје различите верзије о дану и месту убиства Брацановића. По подацима објављеним још 1929. године у листовима „Политика“ од 30. септембра и „Радничке новине“ од 4. октобра, Брацановић је убијен 27. септембра 1929. године. С тим датумом се слаже и Батрић Јовановић у својој књизи „КПЈ у Црној Гори 1919—1941“.¹⁶ Међутим, у „Енциклопедији Југославије“ наилазимо на потпуно нови датум — 4. април 1929. године, а као место убиства означена је Главњача.¹⁷ Верзију „Енциклопедије“ понавља у свом чланку Нико Мартиновић;¹⁸ њу прихвата у посљедњем чланку и Јагош Јовановић,¹⁹ који је пре пет година у „Борби“ писао да је датум убиства Брацановића 28. септембар, а исти датум навео је и Д. Богавац у свом чланку.²⁰ Д. Богавац претпоставља да је „Брацановић већ убијен био доведен на место убиства“ или ту погубљен. Аутор чланка у „Комunistу“ М. Вујачић износи своју верзију о времену хапшења Брацановића, што наводи на помисао да је датум његовог убиства могао бити померен на неодређено време. Вујачић саопштава да је после хапшења Владимира Нешића 24. септембра (Нешић је ухапшен у августу и убијен је 26. августа у ноћ — Н.Ј.) у његовом стану била постављена вишедневна заседа у коју је изненада упао Брацановић.²¹ Када је то било — аутор не наводи, а ми знамо да је већ 25. августа Брацановић први пут саслушан у полицији. У монографији „Робија“ аутори Ристовић и Кржавац саопштавају да

¹⁵ О стању у коме се налазио Брацановић у полицији сведоче комунисти који су у то време били ухапшени и имали прилику да га виде. Тако је Марин Попарић у својим сећањима писао: „Мучење друга Брацана Брацановића у Специјалној полицији настављало се даноноћно осам или десет дана, а на његовом телу није било ни једног милиметра меса, није било ни једног дела који није добио бар 50—60 удараца пендрекром тако да је почео да отиче... Кошуља му је била сва крвава“. (Историјски архив Београда (у даљем тексту: ИАБ), 1957/МГ—XXIII—242. Сећања Марина Поповића, стр. 3.) Лепа Пијаде наводи да је на суочењу са Брацановићем видела да је он био „страшно изубијан, тако да га скоро уопште нисам могла да познам“. (ИАБ, 2707/МГ—XXXVII—386. Сећања другарице Лепе Нешић-Пијаде, стр. 9).

¹⁶ Страница, 293.

¹⁷ Страница, 171.

¹⁸ „Побједа“, 21. VII 1957.

¹⁹ „Брацан Брацановић“, („Побједа“, 30. III 1969).

²⁰ „Политика“, 30. IX 1959.

²¹ У својим сећањима Марин Попарић (стр. 2) саопштава да је Брацановић био ухапшен заједно са Владимиром и Лепом Нешић у њиховом стану. У сећањима Л. Пијаде наводи се да он није био ухапшен са њима, него је пао у заседу у њиховом стану, јер није знао да је стан проваљен и да су они ухапшени и, немајући неколико дана никакве везе с друговима, на вратио је у њихов стан, где је и ухапшен од стране агената (стр. 9).

је Брацан Брацановић убијен 20. септембра.²² На изложби посвећеној 50-годишњици Комунистичке партије Југославије у Србији, која је ових дана отворена у Београду, наводи се датум убиства 25. септембар, а место село Миријево код Београда (Архив Србије).

Како видимо, постоје различите верзије о дану убиства Брацановића: 4. април, 20, 25, 27. или 28. септембар 1929. године. Који је од ових датума тачан? — Један докуменат помогао ми је да установим не само датум и место убиства Брацановића него и имена његових убица. У историјском архиву Београда у грађи фонда Првостепеног суда за град Београд налази се акт Одељења опште полиције Управе града Београда од 26. децембра 1929. године, упућен Првостепеном суду са потписом шефа тог одељења Милана Аћимовића по предмету кривице жандарма каплара Буре Мандића и агента Борџа Космајца. Акт садржи материјал о прекиду истраге над овом двојицом у вези са убиством Брацана Брацановића.²³ У документу стоји да су Мандић и Космајца 27. септембра 1929. године у Улици Војводе Глигора на Пашином Брду убили покрајинског секретара КПЈ Брацана Брацановића, који је „недавно дошао из Русије у нашу земљу“ и био ухапшен због дела из члана 1, тачке 1 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, тј. због комунистичке делатности и пропаганде.²⁴

У образложењу прекида истраге над убицама Брацановића наводи се да је он на саслушању 25. септембра изјавио да ће сам лично показати кућу на Пашином Брду у којој се налази комунистичка архива. У вези са тим шеф Одељења опште полиције Милан Аћимовић наредио је каплару Мандићу, писару Станковићу и агентима Космајцу и Вујковићу да одведу Брацановића на место где се налази кућа ради извршења претреса и заплене материјала.²⁵ Како се наводи у документу, у Улици Војводе Глигора Брацановић се отргао и почео да бежи, а Мандић и Космајца, његови пратиоци, пуцали су у њега и убили га. То су они признали на саслушању, које је почело тек 15. децембра а завршило се 21. децембра 1929. године, тј. скоро три месеца после злочина, мада су извештај жандармеријске станице на Душановцу и протоколи полицијског извештаја Врачарског квартара и лекарске секције пресекутуре Опште државне болнице били достављени 28.

²² Љ. Ристовић, С. Кржавац, Робија, 1968, стр. 437.

²³ ИАБ, фонд Првостепени суд за град Београд, ф. 285—127—29. Допис за бр. 16089 од 26. XII 1929.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто из записника саслушања Мандића. У чланку Н. Мартиновића наводи се да је Космајца често за време саслушања комуниста вадио револвер, стављао га жртви на чело и викао: „Овим пиштољем сам ја убио и великог Брацана Брацановића зато што није хтео да прича, па ћу убити и тебе малог“. („Победа“, 21. VII 1957).

септембра.²⁶ Убице су се на саслушању правдале тако што су тврдили да Брацановић „није хтео на њихова три позива да стане“, а да је терен био такав да се „бегство притвореника ни на који други начин није могло спречити осим употребе оружја“. Космајац је признао да је Мандић пуцао из карабина, а он из револвера.²⁷

Пошто су Мандић и Космајац нарушили параграф 154. Казненог закона о употреби оружја, против њих је покренута оптужба. Али Одељење опште полиције Управе града Београда, позивајући се на изјаве својих сарадника, дошло је до закључка „да каплар Мандић и агент Космајац ни на који други начин нису могли да спрече бегство притвореника Брацановића до једино употребом оружја што су они и учинили“, а позивајући се и на одређене тачке Закона о жандармерији, по којима жандарм има право употребе оружја у случају покушаја бекства „опасног затвореника“, и на члан Уредбе о устројству Одељења Јавне безбедности и Опште полиције од 26. августа 1920. године о истом праву агента полиције, и имајући у виду то да је „притвореник Брацановић, како стоји у акту Аћимовића, „био опасан злочинац, јер је одговарао из чл. 1, тач. 1. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави“, Одељење је нашло да кривична одговорност Мандића и Космајца „у овом случају има се искључити, а започета истрага мора прекинути“.²⁸

Подизање оптужнице против убица Брацановића представља изузетан случај у полицијској пракси тога времена, јер су тада, 1929. године, многи комунисти били подвргнути мучењима или су убијени у полицији или „при покушају бекства“, како је често стајало у званичним документима у вези са убиством појединих комуниста, а нико од њихових мучитеља и убица није гужен суду. Пошто Брацан Брацановић на саслушањима није ништа рекао, па није могао бити ни вођен записник са тих саслушања — о чему сведочи његово одсуство, његово обећање да ће показати кућу у којој се налази архива Покрајинског секретаријата КПЈ пружало је полицији наду да ће успети да дође до важних материјала и евентуалног признања Брацановића. Зато је шеф политичког одељења Управе града Београда Милан Аћимовић одредио појачану пратњу Брацановићу. Чињеница да је Брацан Брацановић убијен а полиција није дошла до архиве Партије и подизање оптужнице против његових убица дају могућност да се претпостави да је Брацановић покушао да бежи и том приликом да је убијен. Не могу да улазим дубље у расправу о томе који је прави разлог за убиство Брацановића, тј. да ли је он заиста покушао да бежи или су његови пратиоци добили наређење да га убију (да ли је у том случају било потребно поди-

²⁶ ИАБ, фонд Првостепеног суда за град Београд, ф. 285—127—29.

²⁷ Исто, Из записника саслушања Космајца.

²⁸ Исто.

зати оптужницу,). Остаје чињеница да су извршиоци злочина остали некажњени, тј. да су оправдани службеним обавезама. Ово оправдање је било лако остварљиво, јер је по наређењу председника Министарског савета и министра унутрашњих дела генерала Петра Живковића од 26. јула 1929. године великим жупанима наложено да се при хапшењу и спроводу ухапшених комуниста предузимају све мере ради спречавања бекства, а у случају непоштовања овог наређења полицијски органи ће бити подвргнути строгој казни а кривци уклањању са службе.²⁹

На основу садржаја наведеног документа-акта Одељења опште полиције Управе града Београда, можемо са сигурношћу закључити да је Брацан Брацановић убијен 27. септембра 1929. године у Улици Војводе Глигора на Пашином Брду у Београду, од стране службеника београдске полиције Мандића и Космајца.

Комунистичка партија Југославије и Покрајинска организација Србије изгубили су свог руководиоца и истакнутог револуционара. Поводом његове смрти московска „Правда“ је 9. октобра 1929. године објавила некролог са сликом Брацановића и подацима о његовом животу и делатности. У некрологу је писало да су целати војнофашистичке диктатуре убили у Београду друга Брацановића, кога су мучили у полицији, али који није одао ни једног свог друга, и да имена свих другова који су пали у борби против те диктатуре, а међу њима и име Брацановића, „гореће као буктиња у историји југословенске Компартије“, јер њихов живот, делатност и смрт „послужиће новом нараштају југословенских бољшевика као пример како треба да се бори за ослобођење своје класе, за светску револуцију, за ново комунистичко друштво“. И у летку под називом „Радници и сељаци из Југославије !Другови!“, којим се КПЈ, вероватно у априлу 1930. године, обратила народима Југославије, међу именима бораца палих од руку диктаторског режима, поред имена Буре Баковића и Николе Хећимовића стоји и име Брацана Брацановића.³⁰

²⁹ Архив Југославије, Фонд Министарства унутрашњих дела, Збирка Среско начелство Нова Градишка, нерегистрована грађа.

³⁰ Музеј револуције, Москва, фотокопија дела летака, нерегистровано.